

સત્યની શોધમાં
આઈન્સ્ટાઇન અને ટાગોર

ભૂમિકા

વીસમી સદીની અપ્રતિમ પ્રતિભાઓની યાદીમાં આવી શકે તેવાં બે નામ છે: આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. એકને વિજ્ઞાનના સુપરસ્ટાર કહી શકાય અને બીજાને સાહિત્યના સુપરસ્ટાર કહી શકાય. બંને પ્રખર વિચારક, વૈશ્વિક માનવતાના હિમાયતી, તત્કાલીન રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિથી વ્યથિત અને માનવજાતિના ભવિષ્ય માટે આશાવાદી. તદ્દુપરાંત બંનેને ઇંફેક્ટિવલી આર્ટિફ્યુલેટ – અસરકારક રીતે વાચાળ – કહી શકાય. સાહિત્યના ક્ષેત્રે અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવતા રવીન્દ્રનાથને વિજ્ઞાનમાં રસ, સમજ અને વિશ્વાસ હતાં અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવતા આઈન્સ્ટાઈન પાસે સ્પષ્ટ, ક્યારેક જલદ પાણ સર્વદા અસરકારક અભિવ્યક્તિ હતી. આવી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતી બે વ્યક્તિ એકબીજાના સંપર્કમાં આવે અને પોતપોતાના આગવા સ્ત્રોતમાંથી સંપન્ન વિચારોનું આદાનપ્રદાન કરે તે માનવજાતિનું સૌભાગ્ય કહેવાય.

(સ્ટેજ ઉપર સંપૂર્ણ અંધકાર. રવીન્દ્રનાથનું ગીત - મહાવિશ્વે મહાકાશે - વાગે છે અને પડદા ઉપર તેનો ગુજરાતી અનુવાદ દર્શાવાય છે.)

મહાવિશ્વે મહાકાશે મહાકાળમાં હું માનવ શું છું?

એકાકી ભમતો વિસ્મયે..

તમે છો વિશ્વેશ્વર સુરપતિ અસીમ રહસ્યે

નીરવે એકાકી તમારા આલયે.

મહાવિશ્વે મહાકાશે મહાકાળમાં હું માનવ શું છું?

એકાકી ભમતો વિસ્મયે..

(ગીતના અંતે અંધકારમાં જ નીચેના શબ્દો સંભળાય છે.)

૧: ઊઠો, જાગો! આ સમાધાનો, આ શરમજનક સંગઠનો અને તેમની પરોક્ષ ગુલામીમાંથી ચેતનાને મુક્ત કરાવીએ. આપણી ચેતના કોઈનીય ગુલામ નથી. આપણે ચેતનાના ગુલામ છીએ. બીજું કોઈ આપણું માલિક નથી. આપણે તો ચેતનાના મશાલધારક છીએ. તેની રક્ષા કરવાનો અને માર્ગ ભૂલેલાને તેના સુધી પહોંચાડવાનો આપણો ધર્મ છે. રાત્રિના આવેગનાં વમળોમાં ધ્રુવતારક તરફ આંગળી ચીંધવાની આપણી ફરજ છે. ગર્વના આવેગ અને પરસ્પર વિનાશને આપણે તિલાંજલિ આપીશું. આપણે સેવા કરીશું માત્ર સત્યની - એ સત્યની જેને નથી કોઈ સીમા કે કોઈ સરહદ, જેને નથી કોઈ જાતિ કે કોમ વચ્ચે ભેદભાવ કે પૂર્વગ્રહ. અલબત્ત, આપણે માનવતાના હિતની સાથે સંબંધ જાળવી જ રાખીશું. આપણે માનવતા માટે જ કટિબદ્ધ થઈશું, પણ વૈશ્વિક માનવતા માટે. આપણે નથી ઓળખતા કોઈ રાષ્ટ્રને. આપણે ઓળખીએ છીએ જનતાને - વૈશ્વિક જનતાને. જનતા, જે સહન કરે છે, જે સંઘર્ષ કરે છે, જે ઠોકર ખાઈને ઊભી થઈને પોતાના પરસેવા અને રક્તથી લથપથ હોવા છતાં પથરાળ માર્ગે આગળ વધે છે. જનતા, જેમાં સૌ સમાઈ જાય છે, જેમાં

સત્યની શોધમાં આઈન્સ્ટાઇન અને ટાગોર

સૌ સમાન છે, એકબીજાના મિત્રો છે. આ વૈશ્વિક બંધુત્વની ભાવનાનો પરિચય કરાવી અને દિશાહીન તેમ જ અર્થહીન સંઘર્ષોને દફનાવીને આપણે મુક્ત અને બહુવિધ ચેતનાના સંગઠનનું એક શાશ્વત તોરણ બાંધવાનું છે.

(અંતિમ વાક્ય સાથે ધીરો પ્રકાશ - વાક્ય પૂરું થતાં સમગ્ર સ્ટેજ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રકાશ. બે પાત્રો સ્ટેજના આગળના ભાગમાં પડદાની બે બાજુએ બેઠા છે અને વાત કરે છે. વાતચીત દરમિયાન ઉચિત સમયે વિવિધ છબિઓ પડદા ઉપર દર્શાવાય છે.)

૨: અદ્ભુત! ચેતના, સત્ય, માનવતા, વૈશ્વિક માનવતા - આવા ઉત્તમ આદર્શોની વાત સાંભળીને આનંદથી મન ભરાઈ આવે છે. પણ એ બધું તમે કોને કહેતા હતા?

૧: આ મારા શબ્દો ન હતા. આ શબ્દો હતા સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ફિલસૂફ રોમાં રોલાંના. તેમણે પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંતે, ૧૯૧૯માં, વિશ્વના બૌદ્ધિકોને એક અપીલ કરી હતી. તેનું શીર્ષક હતું, 'ચેતનાની મુક્તિની ઘોષણા'. અત્યંત જુસ્સાદાર અને સચોટ ભાષામાં યુદ્ધનાં દૂષણોની સામે બંધુત્વની ભાવના સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસરે તે માટેની તેમની અપીલનો આ અંતિમ ભાગ હતો. તેમની વિનંતીને માન આપીને જગતના અનેક બૌદ્ધિકોએ તેની નીચે પોતાની સહી કરીને આ ઘોષણાને પોતાનું અનુમોદન આપ્યું હતું. તેમાંના એક હતા સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતના પ્રસ્થાપક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન અને બીજા હતા આપણા બંગાળના કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

૨: તો આજે આપણે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ અને રોમાં રોલાં વિશે વાત કરવાના છીએ?

૧: આજથી ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં આઈન્સ્ટાઈને શોધેલી જનરલ રિલેટીવીટીની થીયરીને કારણે વિજ્ઞાનના જગતમાં બળભળાટ મચી ગયો હતો. સદીઓથી જે સિદ્ધાંતોમાં વિશ્વાસ મૂકીને

બ્રહ્માંડનો નકશો સમજવાનો પ્રયાસ થતો આવ્યો હતો તે સિદ્ધાંતો ખોટા પુરવાર થયા હતા.

૨. પણ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો તે ક્યારેય ખોટા પડે? તે તો સનાતન સત્ય જેવા હોય!

૧: એ પણ એક સમજવા જેવી વાત છે. આજે આપણે માનીએ છીએ કે પૃથ્વી ગોળ છે અને સૂર્યની આજુબાજુ ફરે છે, પણ પહેલાં નહોતા માનતા કે પૃથ્વી સપાટ છે અને સૂર્ય તેની આજુબાજુ ફરે છે? એટલે વિજ્ઞાન માટે પણ એમ કહેવાય કે આજ સુધી મળેલી માહિતી પ્રમાણે આજે એ સિદ્ધાંત સાચો છે. કાલે નવી માહિતી મળે તો તેમાં ફેરફાર થઈ શકે.

૨. એનો અર્થ એમ કે સત્ય પણ સનાતન નથી?

૧: સત્ય તો સનાતન જ છે. આપણી તેની સમજ અધૂરી રહે છે. જેમ જેમ વધુ અનુભવ થતા જાય અને જેમ જેમ વધુ માહિતી મળતી જાય તેમ તેમ આપણે સત્યની વધારે નજીક જતાં જઈએ છીએ પણ હજી ઘણું અંતર કાપવાનું બાકી છે.

૨. મૂળ વાત પર આવો. સો વર્ષ પહેલાં શું થયું હતું તેની માંડીને વાત કરો.

૧: ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને તેમની જનરલ રિલેટિવિટીની થિયરી પ્રસ્તુત કરી હતી, જેની સાબિતી પછીથી ૧૯૨૧માં મળી હતી. તેને કારણે ન્યુટનના ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમોની સર્વોપરિતાનો અસ્વીકાર થયો હતો.

૨. તો આજે આપણે રિલેટિવિટી વિશે વાત કરવાના છીએ?

૧: ના, ભાઈ ના. સાપેક્ષતાની વિભાવના એટલી જટિલ છે કે એક સમયે એમ કહેવાતું હતું કે તેને સમજનાર બે જ વ્યક્તિ છે - એક તેની પ્રસ્તુતિ કરનાર આઈન્સ્ટાઈન અને બીજા તેને સાબિત કરનાર એડિંગ્ટન! આજે તો આપણે

વાત કરવાના છીએ આઈન્સ્ટાઈન અને ટાગોર વચ્ચેના વાર્તાલાપની.

૨. આ મને ન સમજાયું. આઈન્સ્ટાઈન રહ્યા પશ્ચિમના ભૌતિકશાસ્ત્રી અને ટાગોર રહ્યા બંગાળના કવિ. તે બંને વચ્ચે શું વાર્તાલાપ થઈ શકે તે હું નથી સમજી શકતો.
- ૧: તે બંનેના વ્યક્તિત્વનું ફલક વિશાળ હતું. બંને પ્રખર વિચારક હતા. કેળવાયેલા ફિલસૂફી ન હોઈને પણ ફિલસૂફીના અભ્યાસી હતા. બંને માનવતાવાદી હતા. તેઓ મનુષ્યની પ્રગતિ અને કલ્યાણમાં રસ ધરાવતા આશાવાદી હોઈ તત્કાલીન પરિસ્થિતિથી વ્યથિત હતા.
૨. ફરી તમારે માંડીને વાત કરવી પડશે. તેઓ કેવી રીતે એકબીજાને જાણતા થયા, ક્યાં મળ્યા તે બધું કહીને પછી તેમની વચ્ચે થયેલી વાતો વિશે કહેજો.
- ૧: ટાગોરને ૧૯૧૩માં સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષક મળ્યું હતું અને ત્યાર પછી તેમણે પશ્ચિમમાં તેમના અનુવાદો તેમ જ અનેક પ્રવાસો દ્વારા અત્યંત પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. પહેલાં કહ્યું તેમ ૧૯૧૯માં બંને જણાએ રોમાં રોલાંની મુક્તિની ચેતનાની ઘોષણાને અનુમોદન આપ્યું હતું. ૧૯૨૦માં રવીન્દ્રનાથની નવલકથા, ‘ઘરે બાઈરે’નો અનુવાદ વાંચવાનું સૂચન આઈન્સ્ટાઈનને તેમના મિત્રની પત્નીએ કર્યું હોવાનું નોંધાયું છે. વિજ્ઞાનના જગતમાં ૧૯૦૫ પછી ખ્યાતિ પામેલા આઈન્સ્ટાઈન ૧૯૨૨માં ભૌતિકશાસ્ત્રનું નોબેલ પારિતોષક મેળવ્યા પછી જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હતા. ૧૯૨૬માં બંને સૌથી પહેલી વાર જર્મનીના ડુસેલડોર્ફ નગરમાં મળ્યા હતા. ત્યાર બાદ આઈન્સ્ટાઈને લખેલો એક સુંદર પત્ર વાંચો:
૨. આદરણીય ગુરુ, ડુસેલડોર્ફમાં આપને ફરીથી ન મળી

શકવા બદલ હું દિલગીર છું. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ અત્યંત પરિશ્રમથી થાકી ગયા છો અને આપના આરામમાં ખલેલ પહોંચાડનારા અનેક હશે. મારે તેમાંના એક નથી થવું. જર્મનીમાં હું કરી શકું તેવું આપનું કોઈ પણ કામ હોય તો કોઈ પણ સમયે મને આદેશ આપશો. મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે આપને રૂબરૂ મળીને મને કેટલો આનંદ થયો છે, કારણ કે લાંબા સમયથી હું આપનો પ્રશંસક રહ્યો છું. આપનું અને આપના પરિવારનું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર શાંતિમય રહે તે માટે હું શુભેચ્છા પાઠવું છું. તમારો એ. આઈન્સ્ટાઈન.

- ૧: આવો સંવાદિતાનો સંબંધ બંધાયા પછી ચાર વર્ષે ૧૯૩૦માં રવીન્દ્રનાથ યરોપના પ્રવાસે ગયા હતા. ત્યાં પોતાનાં ચિત્રો પેરિસ, લંડન, વગેરે શહેરોમાં પ્રદર્શિત કર્યા પછી તેમણે ઓક્સફર્ડમાં માનવીનો ધર્મ – એ શીર્ષક નીચે હિબર્ટ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ત્યાર પછી તેઓ જર્મની ગયા હતા. તે સમયે આઈન્સ્ટાઈને ટાગોરને પોતાના કપૂથના ઘરે આવવા નિમંત્રણ આપતાં લખ્યું,
૨. આદરણીય શ્રી ટાગોર, અમારે ઘરે આવવાનું નક્કી કરવા માટે આભાર. સોમવારે બપોરે અમારા પોટ્સડામ પાસે કપૂથના નાનકડા ગ્રામ્ય નિવાસમાં આપનું સ્વાગત કરતાં અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીશું. પોટ્સડામની પાસેના ગામના છેડે, જંગલની ધારે, ઊંચાણ પર આ ઘર આવેલું છે. સપ્તાહના બાકીના દિવસોમાં હું કમનસીબે બર્લિનમાં મારી જવાબદારીઓ અદા કરવામાં વ્યસ્ત હોઈશ. આપને શીઘ્ર મળવાની આશા રાખતો, ઉષ્માસભર, આદરસહ, તમારો, આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન.
- ૧: આમ બંને ૧૪મી જુલાઈ ૧૯૩૦ના દિવસે મળ્યા હતા અને

તેનો હેવાલ ‘ન્યુ યૉર્ક ટાઇમ્સ’માં છપાયો હતો.

પોટ્સડામની પાસે એક નાનકડું ગામ છે, જેનું નામ છે કપૂથ. ત્યાં એક ટેકરીની ઉપર એક લાલ નળિયાંવાળાં છાપરાંવાળું લાકડાનું ઘર છે. તેની ચારે બાજુ પાતળા થડવાળા દેવદારનાં વૃક્ષો ચોકીદારની જેમ ઘેરી વળ્યાં છે. આ નાનકડા ઘરમાં સુવિખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રી, આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન રહે છે. હાલમાં જ એક ઢળતી બપોરે ચારેક વાગ્યે રેતીવાળા રસ્તે રવીન્દ્રનાથ ચાલતા નજરે પડ્યા. તેમણે વાદળી રંગનાં મુલાયમ કપડાં પહેર્યાં હતાં; તે થોડા આગળ નમેલા ચાલતા હતા અને તેમનો એક હાથ પીઠ પાછળ વાળેલો હતો. તેમની સાથે ચાલતા હતા ખડતલ અને ટટ્ટાર આઈન્સ્ટાઈન. ટેકરી ઉપર આઈન્સ્ટાઈનના પરિવાર સાથે બગીચામાં આરામખુરશી પર બેસીને ટાગોરે આનંદપૂર્વક આજુબાજુનું દૃશ્ય જોયું. પછી તેમણે તેમની લંડનની મુલાકાતની અને તેમના ‘ધર્મ અને માનવતા’ વિશેના વક્તવ્યની વાત કરી. બંને વચ્ચે ઉત્સાહપૂર્ણ ચર્ચા થઈ. ટાગોર કવિ હતા, પણ તેમનું માથું વિચારક જેવું હતું અને આઈન્સ્ટાઈન વિચારક હતા પણ તેમનું માથું એક કવિ જેવું હતું. બંનેને એકસાથે જોવાનું રસપ્રદ હતું. સુંવાળા અને ચમકતા ભૂખરા વાળ અને દાઢીવાળા રવીન્દ્રનાથ તેમના રહસ્યમય જગતમાં મગ્ન દેખાતા હતા. તેમના નાજુક ચહેરા પર દેખાતી એક એક અભિવ્યક્તિમાં, તેમનાથી બોલાતા દરેક શબ્દમાં, એકાગ્રતાની અસર દેખાઈ આવતી હતી. તેઓ જાણે કાવ્યપઠન કરતા હોય કે ઉપદેશ આપી રહ્યા હોય તેમ એક રાજવી શાતાથી બોલી રહ્યા હતા. તેમની પાતળી આંગળીઓ પણ જાણે બોલી ઊઠતી હતી અને તેમની ૭૦ વર્ષની વય છતાં તેમની આંખોમાં એક યૌવનની ચમક હતી. આઈન્સ્ટાઈનના ભૂખરા વાળ જાણે સ્ટેટિક ઇલેક્ટ્રિસિટીથી સીધા થઈને પાછા રોમનોનાં વાંકડિયાં

જુલ્હાંની જેમ તેમના વિશાળ મસ્તક પર ઢળી પડતાં હતાં. આઈન્સ્ટાઈન રવીન્દ્રનાથને સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી સાંભળીને પછી પોતાનો લાક્ષણિક અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા. બેમાંથી કોઈ પોતાનો અભિપ્રાય બીજા પર લાદવાનો પ્રયાસ કરતા ન હતા. તેઓ માત્ર પોતપોતાનો દૃષ્ટિકોણ સમજાવતા હતા. સાંભળનારને એમ લાગતું હતું કે બે ગ્રહો વાતચીતમાં મગ્ન હતા.

(અહીં પ્રકાશ બંધ થઈને ચાલુ થાય ત્યારે બે પાત્રો સ્ટેજના પાછલા ભાગમાં પડદાની બે બાજુએ બેઠાં છે. સંવાદોની સાથે ટાગોર અને આઈન્સ્ટાઈનના ચહેરા પડદા ઉપર દર્શાવાય છે.)

ટાગોર(ટા): આપ ગણિતની મદદથી સ્થળ અને કાળ વિશે શોધખોળ કરી રહ્યા છો ત્યારે હું આ દેશમાં માણસના શાશ્વત જગત અને વાસ્તવિકતાના વિશ્વ વિશે ભાષણો કરી રહ્યો છું.

આઈન્સ્ટાઈન(આ): આપ જગતથી જુદું જ હોય એવા દિવ્ય તત્ત્વમાં માનો છો?

ટા: જગતથી દિવ્ય તત્ત્વ જુદું હોતું જ નથી. કોઈ પણ પદાર્થ કડીઓથી સંકળાયેલા પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનનો બનેલો છે અને બંનેની વચ્ચે ખાલી જગ્યા હોય છે, પણ પદાર્થ એટલો નક્કર અથવા સઘન હોય છે કે જાણે પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનને સાંકળી લેતી કડીઓની વચ્ચે ખાલી જગ્યા છે જ નહીં એવું લાગે. તે જ પ્રમાણે માનવજાતિ વ્યક્તિગત મનુષ્યોની બનેલી છે અને આ મનુષ્યો પરસ્પર સંબંધોથી જોડાયેલા છે જે માનવીના જગતને જીવંત નક્કરતા આપે છે. તે જ પ્રમાણે સકળ બ્રહ્માંડ આપણી સાથે સંકળાયેલું છે. તે માનવીનું બ્રહ્માંડ છે. કળા, સાહિત્ય અને માનવીની ધાર્મિક ચેતના દ્વારા હું આ જ વિચારને અનુસર્યો છું.

આ: બ્રહ્માંડનાં સ્વરૂપ અંગે બે જુદા જુદા ખ્યાલો છે: એક છે માનવતા પર આધાર રાખતું જગતનું ઐક્ય. બીજી છે જગતની વાસ્તવિકતા જે માનવીથી સ્વતંત્ર છે.

ટા: જ્યારે આપણું બ્રહ્માંડ શાશ્વત મહામાનવની સાથે સંવાદિતા અનુભવે છે તેને આપણે સત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ અને તેનું સૌંદર્ય અનુભવીએ છીએ.

આ: બ્રહ્માંડનું આ સ્વરૂપ માત્ર માનવીનો ખ્યાલ છે.

ટા: બીજો કોઈ ખ્યાલ હોઈ જ ન શકે. આ જગત માનવીનું જગત છે – એનો વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ પણ વૈજ્ઞાનિક માનવીનો જ છે. તેથી આપણાથી ભિન્ન જગતનું અસ્તિત્વ જ નથી; આ એક સાપેક્ષ (રિલેટિવ) જગત છે જે પોતાની વાસ્તવિકતા માટે આપણી ચેતના પર આધાર રાખે છે. તર્ક અને આનંદનાં એવાં ધોરણો છે જે તેનું સત્ય છે. તે છે શાશ્વત મહામાનવનાં ધોરણો, જેના અનુભવો આપણા અનુભવો દ્વારા થાય છે.

આ: અસ્તિત્વનું આવું દર્શન માનવીએ દર્શાવ્યું છે.

ટા: હા, તે છે એક શાશ્વત અસ્તિત્વ. આપણે તેની અનુભૂતિ આપણાં કર્મ અને ઊર્મિતંત્ર દ્વારા કરવાની છે. આપણી સીમાઓ દ્વારા આપણને વૈયક્તિક સીમાહીન મહામાનવની અનુભૂતિ થઈ હતી. જે વ્યક્તિમાં સીમિત નથી તેની સાથે વિજ્ઞાનને નિસ્બત છે અને તે સત્યોનું વ્યક્તિગત સંબંધ વિનાનું (ઇમ્પર્સનલ) માનવીનું જગત છે. આ સત્યોને ધર્મ સ્વીકારે છે અને તેમને આપણી ગહન, આંતરિક (ડીપર) જરૂરિયાતો સાથે સાંકળી લે છે; સત્યની આપણી વ્યક્તિગત ચેતનાને વૈશ્વિક મહત્તા મળે છે. ધર્મ સત્યને મૂલ્યનું પ્રદાન કરે છે અને આપણે આ સત્યને, આપણી તેની સાથેની સંવાદિતા દ્વારા, સુયોગ્ય માનીએ છીએ.

આ: તો પછી સત્ય કે સૌંદર્ય માનવીથી સ્વતંત્ર નથી?

ટા: ના, નથી જ.

આ: જ્યારે મનુષ્યો નહીં રહે ત્યારે બેલ્વેડિયરની આરસની ઓપોલોની મૂર્તિ સુંદર નહીં રહે?

ટા: ના. નહીં જ રહે.

આ: સૌંદર્યના સંદર્ભમાં હું આ વિભાવના સાથે સંમત છું, પણ સત્યની બાબતમાં નહીં.

ટા: શા માટે નહીં? સત્યની પ્રતીતિ, સત્યનું દર્શન, મનુષ્ય દ્વારા જ થાય છે.

આ: મારી વાત સાચી છે એની કોઈ સાબિતી હું આપી શકું તેમ નથી, પણ તે મારો ધર્મ છે.

ટા: વૈશ્વિક મહામાનવમાં રહેલી સંપૂર્ણ સંવાદિતાનો આદર્શ છે સૌંદર્ય; વૈશ્વિક મનની (યુનિવર્સલ માઈન્ડ) સૂઝમાં સત્ય રહેલું છે. આપણે વ્યક્તિ તરીકે આપણી ભૂલો અને ક્ષતિઓ દ્વારા, આપણા સંગ્રહિત અનુભવો દ્વારા, આપણી જાગૃત ચેતના દ્વારા સત્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ – બીજી કઈ રીતે આપણે સત્યને જાણી શકીએ?

આ: સત્યનો ખ્યાલ માત્ર એવો હોવો જોઈએ કે તે માનવતાથી સ્વતંત્ર છે. જોકે હું વિજ્ઞાનથી સાબિત કરી નથી શકતો કે આવું સત્ય માનવીના અસ્તિત્વથી સ્વતંત્ર છે, પણ હું દૃઢતાપૂર્વક એમ માનું છું. જો માનવીથી સ્વતંત્ર કોઈ વાસ્તવિકતા હોય તો તેની સાથે સંબંધિત સત્ય પણ છે; એટલે કે વાસ્તવિકતાના અસ્વીકારથી સત્યનો પણ અસ્વીકાર થાય છે.

ટા: વૈશ્વિક મહામાનવ સાથે ઐક્ય ધરાવતું સત્ય અવશ્ય માનવીય

તો હોવું જ જોઈએ; નહીં તો આપણે વ્યક્તિગત રીતે જેને સાચું માનતા હોઈએ તેને ક્યારેય સત્ય કહી ન શકાય - અહીં એ સત્યની વાત છે જેને વૈજ્ઞાનિક કહી શકાય અને જેને માત્ર તર્કની પ્રક્રિયાથી સમજી શકાય; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે માનવીના વિચારના માધ્યમથી સમજી શકાય તે સત્યની વાત આપણે નથી કરતા. ભારતીય ફિલસૂફી પ્રમાણે બ્રહ્મનું પરમ સત્ય કહેવાય છે અને તેની કલ્પના વૈયક્તિક મનથી અલગ પાડીને કરી શકાય નહીં તેમ જ તેને શબ્દોમાં પણ વ્યક્ત કરી શકાય નહીં. તેની અનુભૂતિ તો વ્યક્તિને તેની અસીમતામાં વિલીન કરી દેવાથી જ થાય. પણ આવું સત્ય વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર જ રહે. જે સત્યના સ્વરૂપની આપણે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તે તો માત્ર એક દેખાવ છે; જે માનવીના મનને દેખાય છે અને માટે માનવીય છે. તેને માયા અથવા ભ્રમ કે આભાસ કહી શકાય.

આ: સમસ્યા એ છે કે સત્ય આપણી ચેતનાથી સ્વતંત્ર છે કે નહીં.

ટા: આપણે જે સત્યની વાત કરી રહ્યા છીએ, તે પરમ-વૈયક્તિક (સુપર-પર્સનલ) મહામાનવની અ-હેતુલક્ષી (સબ્જેક્ટિવ) અને હેતુલક્ષી વાસ્તવિકતાની વચ્ચેની બૌદ્ધિક સંવાદિતામાં રહેલું છે.

આ: આપણા રોજિંદા જીવનમાં પણ આપણે જે વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ તેમાં પણ માનવીથી સ્વતંત્ર એવી વાસ્તવિકતા રહેલી છે. દાખલા તરીકે આ ઘરમાં કોઈ પણ ન હોય તોય પેલું ટેબલ જ્યાં છે ત્યાં જ રહેવાનું છે.

ટા: હા, તે વાસ્તવિકતા વ્યક્તિના મનની બહાર છે, પણ વૈશ્વિક મનની બહાર નહીં. હું જેને ટેબલ તરીકે ઓળખું છું કે સમજું છું તે મારી ચેતના દ્વારા મળેલી કે ઓળખેલી સમજ છે.

આ: ઘરમાં કોઈ ન પણ હોય તોય ટેબલનું અસ્તિત્વ તો રહેવાનું

જ છે - પણ તમારી દષ્ટિએ તે અસ્વીકાર્ય છે, કારણ કે આપણાથી સ્વતંત્ર રીતે ટેબલ છે તે આપણે સમજાવી નથી શકતા.

માનવતાથી ભિન્ન સત્યના અસ્તિત્વ અંગેનો આપણો સ્વાભાવિક દષ્ટિકોણ સમજાવવો કે સાબિત કરવો શક્ય નથી, પણ તે માન્યતા સૌને સ્વીકાર્ય છે - તે અવિકસિત, પ્રાથમિક માનવીને પણ સ્વીકાર્ય છે. આપણે સત્યમાં પરમ-માનવીય (સુપરહુમન) હેતુલક્ષિતા પ્રસ્થાપિત કરીએ છીએ; આપણા અસ્તિત્વ, અનુભવ અને મનથી સ્વતંત્ર વાસ્તવિકતા આપણે માટે અનિવાર્ય છે - ભલે આપણે તેનો અર્થ સમજી શકતા નથી.

ટા: વિજ્ઞાને સાબિત કર્યું છે કે ટેબલ એક ઘન પદાર્થનો દેખાવ છે અને તેથી માનવમન જેને ટેબલ તરીકે જુએ અને ઓળખે છે તે ટેબલ, જ્યારે મન નથી હોતું ત્યારે ટેબલ નથી હોતું. એટલે કે ટેબલનું ટેબલ તરીકેનું અસ્તિત્વ મન સાથે સંકળાયેલું છે. સાથે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે ટેબલની ભૌતિક વાસ્તવિકતા જે વિદ્યુત શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન પરિભ્રમણ કરતાં કેન્દ્રોની બનેલી છે અને એ વાસ્તવિકતા પણ માનવીના મનની જ પેદાશ છે. વૈશ્વિક માનવીય મન અને વૈયક્તિક મન વચ્ચે સત્યની સમજ અંગે સનાતન સંઘર્ષ ચાલતો હોય છે. આ સંઘર્ષના સમાધાનની પ્રક્રિયા વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી અને નીતિશાસ્ત્રમાં સતત ચાલતી રહે છે. જો માનવતાથી સંબંધ ન ધરાવતું કોઈ સત્ય હોય તો આપણા માટે તેનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી. એવા મનની કલ્પના કરો જે સ્થળબદ્ધ ઘટનાક્રમને બદલે સંગીતના સૂરોની શ્રેણી જેવા સમયબદ્ધ ઘટનાક્રમને જ અનુસરે છે. આવા મનની વાસ્તવિકતાની વિભાવના સંગીતલક્ષી વાસ્તવિકતા જેવી જ હોય, જેમાં પાયથાગોરસની ભૂમિતિને કોઈ સ્થાન ન હોય. સાહિત્યની

સત્યની શોધમાં આઈન્સ્ટાઇન અને ટાગોર

વાસ્તવિકતાથી સાવ જુદી કાગળની વાસ્તવિકતા હોય છે. કાગળ કોતરી ખાતા જીવડાના મનને માટે સાહિત્યનું કોઈ જ અસ્તિત્વ નથી હોતું. છતાં માનવીના મનને માટે કાગળ કરતાં સાહિત્યમાં ઘણું વધારે મૂલ્યવાન સત્ય સમાયું હોય છે. તે જ પ્રમાણે જો એવું કોઈ સત્ય હોય જેને માનવીય મન સાથે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયગમ્ય કે તાર્કિક સંબંધ નથી તો જ્યાં સુધી આપણે માનવી છીએ ત્યાં સુધી આપણે માટે તેનું કોઈ જ અસ્તિત્વ નથી.

આ: તો પછી હું તમારા કરતાં વધારે ધાર્મિક કહેવાઉં!

ટા: મારો ધર્મ તો મારા વ્યક્તિગત અસ્તિત્વમાં પરમ મહામાનવ એટલે કે વૈશ્વિક માનવીય ચેતનાને એકરૂપ કરવામાં છે. ‘માનવીનો ધર્મ’- એ શીર્ષક નીચે મેં આપેલાં હિબર્ટ વ્યાખ્યાનોનો આ જ વિષય હતો. વિજ્ઞાન દ્વારા આપણા વ્યક્તિગત મનની અંગત મર્યાદાને દૂર કરવાની શિસ્ત જાળવીને વૈશ્વિક માનવીના મનમાં રહેલા સત્યની સમજ પામી શકાય છે.

(પ્રકાશ જ્ઞાનમાત્ર માટે બંધ થઈને ચાલુ થાય ત્યારે બંને પાત્રોએ પોતાના સ્થાનની અદલાબદલી કરી હોય છે.)

ટા: ફરી એક વાર આપને મળતાં હું ખૂબ આનંદ અનુભવું છું. હું આજે ડૉ. મેન્ડેલ સાથે અતિ સૂક્ષ્મ અણુના સામ્રાજ્યમાં આકસ્મિક ઘટના (ચાન્સ)ની લીલા અંગેની ગણિતશાસ્ત્રની નવીન શોધની ચર્ચા કરતો હતો. મને એમ સમજાયું કે અસ્તિત્વની નાટકીય ઘટના પણ પહેલેથી નક્કી કરેલા ક્રમને અથવા નિયમને અનુસરતી નથી.

આ: વિજ્ઞાનના આ અભિગમ તરફ દોરી જતી હકીકતો કાર્યકારણની પ્રક્રિયાને સાવ અવગણતી નથી.

ટા: કદાચ નહીં હોય; પણ એમ લાગે છે કે કાર્યકારણની

પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ મૂળ તત્ત્વો (એલિમેન્ટ્સ)માં નથી - કોઈ બીજી શક્તિઓ સાથે મળીને તે એક વ્યવસ્થિત બ્રહ્માંડનું નિર્માણ કરે છે.

આ: ઉચ્ચતર કક્ષાએ શું નિયમિત વ્યવસ્થા (ઓર્ડર) છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. જ્યાં મહાકાય વિશાળ મૂળ તત્ત્વો ભેગાં મળીને અસ્તિત્વને દોરી જાય છે ત્યાં એક ખાસ વ્યવસ્થા છે, પણ નાનાં મૂળ તત્ત્વોમાં આ વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી.

ટા: અસ્તિત્વના ઊંડાણમાં આ દ્વંદ્વ રહેલું છે - મુક્ત આવેગ (ફ્રી ઇમ્પલ્સ) અને નિર્દેશાત્મક ઇચ્છાશક્તિ (ડિરેક્ટિવ વિલ), એ બંને વિસંગત કે વિરોધાભાસી વૃત્તિઓની એ દ્વંદ્વ પર થતી અસરને કારણે એક વ્યવસ્થિત યોજના આકાર લે છે.

આ: આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્ર તેમને વિસંગત કે વિરોધાભાસી નહીં કહે. દૂરથી જોતાં વાદળ એક અને અખંડ લાગે છે, પણ નજીકથી જોતાં તેમાં અવ્યવસ્થિત રીતે રહેલાં પાણીનાં ટીપાં દેખાશે.

ટા: મને માણસના માનસમાં આની સાથે સામ્યતા લાગે છે. આપણાં આવેશ અને કામના બેકાબૂ હોય છે, પણ આપણું ચરિત્ર તેમને વશ કરીને એક સંવાદી સંપૂર્ણની સ્થાપના કરે છે. ભૌતિક જગતમાં પણ આવું થતું હોય છે? મૂળ તત્ત્વો બંડખોર અને પોતાના વ્યક્તિગત આવેગથી ગતિશીલ હોય છે? ભૌતિક જગતમાં એવો કોઈ સિદ્ધાંત હોય છે જે તેમના ઉપર વર્ચસ્વ ધરાવતો હોય અને તેમને એક વ્યવસ્થિત માળખામાં ઢાળી શકે?

આ: મૂળ તત્ત્વોમાં પણ એક આંકડાકીય (સ્ટેટિસ્ટિકલ) નિયમિત વ્યવસ્થા હોય છે; રેડિયમનાં મૂળ તત્ત્વો તેમની નિયમિત વ્યવસ્થા હંમેશાં સાચવી રાખવાનાં.

ડા: નહીં તો અસ્તિત્વની નાટકીય ઘટના સાવ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય – માત્ર આકસ્મિક ઘટના અને નિશ્ચિતતાની વચ્ચેની સંવાદિતા જ અસ્તિત્વને સનાતન નાવીન્ય બક્ષીને જીવંત રાખે છે.

આ: હું માનું છું કે આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ કે જેને માટે જીવીએ છીએ તેની પાછળ માત્ર કાર્યકારણ પ્રક્રિયા ભાગ ભજવે છે; આપણે તેને સંપૂર્ણપણે સમજી શકતા નથી, તે સારું છે.

ડા: માનવીય બાબતોમાં સ્થિતિસ્થાપકતાનું પરિમાણ હોય છે. આપણા વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ માટે મર્યાદિત સ્વતંત્રતા મળે છે. આ વાત અમારી ભારતીય સંગીતપ્રણાલી જેવી છે, જે પાશ્ચાત્ય સંગીતની જેમ ચુસ્તપણે નિશ્ચિત નથી. અમારા સંગીતશાસ્ત્રીઓ એક નિશ્ચિત માળખું તૈયાર કરી આપે છે, સ્વરરચનાનું તંત્ર અને તાલબદ્ધ ગોઠવણી, અને કલાકાર આ મર્યાદા સાચવીને પ્રસંગ પ્રમાણે પ્રસ્તુતિ કરતો હોય છે. તેણે તે સ્વરરચનાના નિયમો સાચવીને પોતાની સંગીતમય લાગણીઓને તત્કાલ સ્વયંસ્ફુરણ દ્વારા વ્યક્ત કરવાની હોય છે. અમે સંગીતશાસ્ત્રીને તેની મૂળભૂત પાયાની રચના અને સ્વરરચનાની ઇમારત માટે બિરદાવીએ છીએ અને કલાકારની પાસે અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે તે સ્વરોની વૈવિધ્યપૂર્ણ અને આલંકારિક પ્રસ્તુતિથી પોતાની કુદરતી પ્રતિભા પ્રગટ કરે.

સર્જન માટે આપણે અસ્તિત્વના મધ્યવર્તી નિયમોને અનુસરીએ છીએ, પણ તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના આપણને આપણા સીમાબદ્ધ વ્યક્તિત્વની સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કરવાની પર્યાપ્ત સ્વતંત્રતા છે.

આ: આવું ત્યાં જ શક્ય થઈ શકે જ્યાં પ્રજાના મન પર સંગીન

સાંગીતિક પરંપરાની ઊંડી અસર હોય. યરોપમાં લોકપ્રિય કલા અને ઊર્મિઓથી સંગીત વચ્ચે ઘણું અંતર થઈ ગયું હોવાથી સંગીત એક રહસ્યમય કલા જેવું થઈ ગયું છે જેની પોતાની પ્રણાલી અને પરંપરા છે.

ટા: તેથી તમે આ ગૂઢતમ સંગીતના સંપૂર્ણપણે તાબેદાર છો. ભારતમાં ગાયકની સ્વતંત્રતા તેના અંગત સર્જનાત્મક વ્યક્તિત્વ પર અવલંબે છે – સ્વરરચનાના નિયમને અનુસરીને તે સ્વરોનું સંયોગીકરણ અને સ્થાનવિનિમય કરી શકે છે અને આમ કરવામાં તે પોતાની કલાત્મક ચેતનાને અનુસરતો હોય છે. જો તેનામાં તેને પોતાને રચનાત્મક રીતે પ્રસ્તુત કરવાની શક્તિ હોય તો તે સંગીતકારની રચનાને પોતાની આગવી રીતે પ્રસ્તુત કરી શકે છે. સ્વરરચનાના પ્રસ્થાપિત નિયમોની મર્યાદામાં રહીને તે પોતાનું અર્થઘટન પ્રસ્તુત કરવા મુક્ત છે.

આ: મૂળ સંગીતમાં રહેલી મહાન વિભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે કલાનાં અત્યંત ઊંચા ધોરણો હોવા અનિવાર્ય છે, જેથી તેમાં વૈવિધ્ય લાવી શકાય – અમારા દેશમાં ઘણી વાર અમુક ફેરફાર અધિકૃત કરેલા હોય છે.

ટા: આપણા વર્તનમાં નૈતિકતાના નિયમો અનુસરવામાં આવે તો આત્મ-અભિવ્યક્તિમાં આપણે સાચી રીતે મુક્ત રહી શકીએ. વર્તનના સિદ્ધાંતો છે, પણ તેને સાચા સાબિત કરતું ચરિત્ર અને વ્યક્તિ, એ બંને આપણાં સર્જન છે. અમારાં સંગીતમાં સ્વતંત્રતા અને અધિકૃત વ્યવસ્થાનું દ્વંદ્વ છે.